Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

Original Article

काव्यशास्त्र : स्वरूप, प्रकार आणि मराठी काव्यातील तत्त्वे

श्री. राजेश गणपत देसले
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, पद्मश्री आण्णासाहेब जाधव भारतीय समाज उन्नती मंडळाचे,
बी. एन. एन. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, भिवंडी, ठाणे
Email: rgdesale@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171116
ISSN: 2230-9578

Volume 17
Issue 11(A)
Pp. 100-106
November. 2025

Submitted: 17 Oct. 2025
Revised: 27 Oct. 2025
Accepted: 10 Nov. 2025
Published: 30 Nov. 2025

सारांश

काव्याचे स्वरूप, निर्मितीचे तंत्र आणि सौंदर्यशास्त्रीय तत्त्वांचा शास्त्रीय अभ्यास काव्यशास्त्रामध्ये केला जातो. भारतीय काव्यशास्त्राचा उगम वेद, उपनिषद आणि भरतमुनीच्या ग्रंथांमधून झाला, ज्यात भामह, दंडी, आनंदवर्धन, वामन, मम्मट इ. यांसारख्या मीमांसकांनी रस, अलंकार, ध्वनी, रीती आणि छंदांचे सैद्धांतिक विवेचन केले आहे. भारतीय मीमांसकानुसार काव्य म्हणजे भावनांचा उत्कट प्रवाह असून त्याचा प्रमुख उद्देश रसाचा अनुभव घडवणे आहे. पाश्चात्त्य काव्यशास्त्रानुसार काव्य हे कलात्मक अभिव्यक्तीचे साधन असून अरिस्टॉटल, इलियट, फ्राय आणि बार्थेस यांनी विविध दृष्टिकोन मांडले.मराठी काव्यशास्त्राचा विकास संत काळात ज्ञानेश्वर, तुकाराम व रामदास यांच्या भक्तिपरंपरेतून सुरू झाला, त्यानंतर पंडिती काव्यात मोरोपंत व वामन पंडितांनी संस्कृत काव्यशास्त्राची कुशलतेने मांडणी केली. केशवसुत, बालकवी ठोंबरे यांनी निसर्गाला स्वतंत्र विषय म्हणून हाताळले, तर आधुनिक काव्यात सामाजिक न्याय, दलित-स्त्रीवादी संवेदना आणि ग्रामीण व शहरी अनुभव लेखनाचे मुख्य विषय बनले.अलंकार, गुण, रीती, रस, वक्रोक्ति, ध्वनी आणि औचित्य हे काव्यशास्त्रातील मूलभूत सात घटक आहेत. काव्य प्रकारांमध्ये आख्यान, खंडकाव्य, स्फुटकाव्य, महाकाव्य असे प्रबंध-मुक्तक स्वरूप मानले जातात. आशयानुसार भक्ती, वीर, शृंगार, करुण, हास्य, अद्‌भुत इ. काव्य प्रकार आहेत.मराठी काव्यातील दोन मूलभूत तत्त्वे म्हणजे प्रकृती आणि संस्कृती होत. निसर्ग, जीवन अनुभूती समाजमूल्य परंपरा व विचारसरणी परस्परपूरकपणे कार्य करून काव्याला आशय व आकृतिबंध निर्माण करून देतात. निसर्गचित्रण केवळ दृश्य-सौंदर्य नाही तर शेती, पर्यावरण आणि सामाजिक जीवनाचे प्रतीक बनते. संस्कृती, भक्ती, धर्म, लोकरीती, स्त्री-पुरुष संबंध व सामाजिक न्याय यांचे कलात्मक रूपांतर साहित्यातून साधता येते. रस, अलंकार, ध्वनि व छंद या काव्यशास्त्रीय तत्त्वांचा मराठी साहित्यावर सखोल परिणाम झाला असून परंपरा व नवकल्पना यांचा संगम आजचे मराठी काव्य समृद्ध करत आहे.

प्रस्तावना

काव्यशास्त्र म्हणजे काव्याच्या स्वरूपाचा, काव्याच्या अंगांचा, काव्यनिर्मितीच्या तंत्रांचा आणि काव्याचे सौंदर्यशास्त्र यांचा शास्त्रीय अभ्यास होय. काव्यशास्त्र हे साहित्य, भाषा, आणि कलात्मकता यांचे संश्लेषण असून, त्यामध्ये काव्याची निर्मिती व त्याचा आस्वाद याचे तत्त्वज्ञान समजावले जाते. काव्य हे मानवाच्या भावना, अनुभूती आणि कल्पना यांचे संवेदी रूप असल्याने काव्य हा साहित्यातील सर्वश्रेष्ठ प्रकार मानला जातो. साहित्याच्या सर्व प्रकारांमध्ये काव्याला विशेष स्थान लाभले आहे. काव्यशास्त्र आपल्याला साहित्याकडे पाहण्याची एक विशिष्ट दृष्टी देते. ते रस, अलंकार, रीती, ध्वनी, वक्रोक्ति, गुण आणि औचित्य या तत्त्वांद्वारे काव्याची जाण निर्माण करते. परिणामी काव्यशास्त्राच्या अभ्यासाद्वारे मराठी काव्याची परंपरा, तत्त्वज्ञान आणि समीक्षात्मक दृष्टिकोन यांचा सखोल विचार करता येतो. काव्याच्या सौंदर्यदृष्टीचा शोध घेणे आणि कलात्मकता समजावून घेणे यासाठी काव्यशास्त्र अत्यावश्यक ठरते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्री. राजेश गणपत देसले, सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, पद्मश्री आण्णासाहेब जाधव भारतीय समाज उन्नती मंडळाचे,बी. एन. एन. कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, भिवंडी, ठाणे

How to cite this article:
देसले, . राजेश . गणपत . (2025). काव्यशास्त्र : स्वरूप, प्रकार आणि मराठी काव्यातील तत्त्वे. Journal of Research and Development, 17(11(A)), 100–106. https://doi.org/10.5281/zenodo.17875775

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.17875775
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

शोध निबंधाचा प्रमुख उद्देश

या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे काव्यशास्त्राच्या विविध अंगांचा, विशेषतः स्वरूप, प्रकार आणि मराठी काव्यात दिसणा-या तत्त्वांचा सखोल अभ्यास करणे. भारतीय आणि मराठी काव्यपरंपरेतील विचारांची तुलना करून त्यांच्या सौंदर्यशास्त्रीय महत्त्वाचे विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा हेतू आहे. मराठी काव्यातील रस, अलंकार, भावप्रवाह आणि कल्पनावैचित्र्य या घटकांचा सुसंगत अभ्यास करून मराठी साहित्याची वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख निर्माण करणे हेही उद्दिष्ट आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा

या संशोधनात प्राचीन संस्कृत काव्यशास्त्राच्या संकल्पनांपासून ते मराठीतील संतकाव्य, आधुनिकतावादी आणि प्रयोगशील काव्यपर्यंतच्या प्रवाहांचा विचार केला जाईल. अभ्यासाचा केंद्रबिंदू मराठी काव्यातील सौंदर्यतत्त्वे आणि त्यावर संस्कृत तसेच पाश्चात्त्य सिद्धांतांचा प्रभाव हा असेल. तथापि, हा अभ्यास मराठी काव्यशास्त्रीय तत्त्वांपर्यंत सीमित राहील; कवितांच्या स्वतंत्र रचनात्मक परीक्षणाकडे त्याचा विस्तार होणार नाही.

काव्यशास्त्राची संकल्पना आणि स्वरूप

भारतीय काव्यशास्त्राची सुरुवात वेद, उपनिषद आणि भरतमुनीच्या ग्रंथांमधून होते. भामह, दंडी, आनंदवर्धन, आणि मम्मट यांसारख्या संस्कृत काव्यशास्त्रज्ञांनी काव्याचे विविध अंग, रस, अलंकार, छंद यांचे सैद्धांतिक विवेचन केले. भारतीय काव्यशास्त्रीय दृष्टिकोनानुसार, काव्य म्हणजे भावनांचा उत्कट प्रवाह आहे ज्याचा उद्देश वाचक किंवा श्रोत्यावर सशक्त परिणाम करण्याचा असतो. रसाचा अनुभव हे मुख्य तत्त्व मानले जाते.

भारतीय काव्यशास्त्र

भामह- "काव्यालंकार" मध्ये 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' असे भामह म्हटले आहे. काव्यशास्त्र म्हणजे "अत्युच्च सौंदर्य स्पष्ट करणा-या अलंकारांचा आणि भाषेच्या कलात्मक वापराचा शास्त्रीय अभ्यास." त्यांनी अलंकारशास्त्राला काव्यशास्त्राचा मुख्य पाया मानला.

दंडी- "दशकुमारचरित" आणि "काव्यादर्श" मध्ये 'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' अशी काव्यशास्त्राची व्याख्या केली असून वैदिक कल्पनांच्या आधारे, काव्य म्हणजे "अर्थपूर्ण, रसपूर्वक, सुसंयोजित आणि कलात्मक शब्दरचना" असावी, अशी मान्यता त्यांनी दिली.

आनंदवर्धन- काव्यशास्त्रासंबंधी "ध्वनिवाद" प्रभावाने काव्याचे स्वरूप आणि रसांचा अभ्यास केला. त्यांनी रसाला काव्यशास्त्राचा केंद्रीय घटक मानले आणि म्हटले की, "रसः म्हणजे काव्याच्या माध्यमातून उमटलेली जाणीव किंवा अनुभूती."

मम्मट- मम्मट यांनी "काव्यमीमांसा" मध्ये काव्यशास्त्रासंदर्भात सविस्तर विवेचन केले असून, काव्य म्हणजे 'तदोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृति पुनः क्वापि' अशी व्याख्या करताना, भाववृत्तीची अभिव्यक्ती करणारे कलात्मक आणि सशक्त शब्दबंध असे म्हटले आहे.

भारतीय मीमांसकांनी काव्यशास्त्राला केवळ भाषेचा अभ्यास न मानता तत्त्वज्ञान, भावना, रस आणि अलंकार यांचा संगम समजून घेण्याची आवश्यकता सांगितली आहे. काव्यशास्त्र हा मानवाच्या मनोभाषिक सौंदर्याचा अभ्यास आहे, ज्यातून काव्याचा गूढ अर्थ आणि भावना वाचकापर्यंत पोहोचतात.

पाश्चात्त्य काव्यशास्त्र

पाश्चात्य मतानुसार, काव्य हे कलात्मक अभिव्यक्तीचे साधन आहे, जे भाषेच्या माध्यमातून सौंदर्य, विचार, भावना आणि कल्पनांचे प्रदर्शन करते. इंग्रजीत काव्य (Poetry) म्हणजे शब्दांमध्ये संगीत, लय आणि अर्थाचा एकत्रित संयोजन आहे. पाश्चात्त्य काव्यशास्त्र आधुनिक भाषातत्त्वशास्त्र आणि साहित्यशास्त्राच्या संदर्भात विकसित झाले असून, यामध्ये फ्रॉइडियन, फॉर्मलिस्ट, स्ट्रक्चरलिस्ट यांसारख्या विविध तत्त्वज्ञानांचा समावेश केला जातो.

पाश्चात्त्य काव्यशास्त्र मीमांसकांनी काव्यशास्त्राविषयी अनेक व्याख्या मांडल्या आहेत, ज्यात काव्याच्या कलात्मक, भाषिक, आणि मानसिक पैलूंचा सखोल अभ्यास समाविष्ट आहे.

अरिस्टॉटल-

अरिस्टॉटलने काव्यशास्त्राला मानवी जीवन, भावना आणि क्रियांचा नाट्यमय अनुकरण मानले असून, त्याचा मुख्य हेतू प्रेक्षकांमध्ये catharsis (भावनिक शुद्धी) निर्माण करणे हा आहे. लय, ताल आणि सौंदर्यदृष्टीने परिपूर्ण असलेला सर्जनशील कला प्रकार म्हणजे भाषेतील काव्य होय.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

टी.एस. इलियट (T.S. Eliot)- यांच्या मते, काव्य हे केवळ व्यक्तिगत भावना किंवा अनुभव व्यक्त करण्याचे माध्यम नसून, एक सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक आहे जो भाषा आणि संस्कृतीच्या संदर्भात अर्थ निर्माण करतो. काव्यशास्त्रामुळे वाचकाला भाषेच्या लयबद्धतेतून आणि आशयातून एक "वस्तुनिष्ठता" अनुभवायला मिळते.

नोर्थ्रोप फ्राय (Northrop Frye)- यांच्या दृष्टीने काव्यशास्त्र म्हणजे एक शास्त्रीय निकषांचा अभ्यास, ज्यातून काव्याच्या विविध स्वरूपांचे वर्गीकरण, रचनात्मक तत्त्वे, आणि वाचन पद्धती समजल्या जातात. काव्यशास्त्राने भाषिक निर्मिती आणि त्यातील सांस्कृतिक प्रतीकांचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे. असे त्यांचे मत होते.

रोलन बार्थेस (Roland Barthes)- काव्यशास्त्राला भाषेतील विविध अर्थ आणि संभावनांची पुनर्व्याख्या करणारे शास्त्र मानतो, जिथे लेखकाच्या तसेच वाचकाच्या भूमिकांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. काव्यशास्त्रामुळे भाषेचे बहुआयामी अर्थ आणि त्यांचा प्रभाव उलगडण्यास मदत होते.

पाश्चात्त्य काव्यशास्त्र मीमांसकांच्या मते, काव्यशास्त्र हे केवळ काव्यनिर्मितीचे नियम शिकवणारे शास्त्र नाही, तर ते भाषेच्या सौंदर्य, लय, आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भांच्या अभ्यासाचे शास्त्र आहे, ज्यामुळे काव्य रचणे हा एक व्यापक कलात्मक आणि बौद्धिक अनुभव बनतो. भारतीय काव्यशास्त्र अधिक भावनात्मक आणि अनुभवशील असताना, पाश्चात्त्य दृष्टिकोनामध्ये अर्थ, रचना आणि भाषिक प्रयोगांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मात्र दोन्ही दृष्टिकोनांत काव्याचे सौंदर्य आणि त्याचा मानसिक परिणाम या गोष्टींवर भर दिला जातो.

मराठीतील काव्यशास्त्राचा विकास: संत काळ ते आधुनिक काळ

मराठी काव्यशास्त्राचा प्रवास वारकरी-भक्तीपरंपरेपासून आधुनिक लहरींपर्यंत सातत्याने बदलताना दिसतो. संतकाळात ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि रामदास यांनी अभंग, ओवी, प्रवचनात्मक काव्यात लोकभाषेतील तत्त्वमीमांसा रुजवली. १६–१८व्या शतकात पोवाडे, लावणी, भारुड, कथात्मक प्रबंध आणि संतचरित्र ग्रंथांनी लोकधर्मी सौंदर्यशास्त्र आणले. अठराव्या-एकोणिसाव्या शतकात छापील संस्कृतीने वाङ्मयापासून 'साहित्य'पर्यंतचा संकल्पनात्मक फेरबदल साधला आणि छंद, अलंकार, रस यांची जोपासना संस्थात्मक स्वरूपात सुरू झाली.१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात केशवसूतांनी रोमँटिसिझमचे घटक मराठी कवितेत आणले तर रविकिरण मंडळाने दैनंदिन जीवनाशी भावनात्मक जडणघडण केली. १९४०-५०च्या दशकात बी.एस. मर्ढेकरांनी अवाँ-गार्द प्रयोगशील मुक्तछंद, प्रतिमा आणि नागरी अनुभवांचे प्रतिमाशास्त्र रुजवले. १९५०च्या 'लिट्ल मॅगझिन' चळवळीने सामाजिक न्याय, दलित-स्त्रीवादी संवेदना आणि क्रांतिकारी लेखनाला व्यासपीठ मिळाले. १९९०नंतरच्या उत्तरआधुनिक काळात भाषिक सजगता, शहरीकरणासंबंधी विडंबन आणि ओळखीचे प्रश्न प्रमुख झाले.या प्रवासात प्रत्येक टप्प्यावर भाषेच्या ऐतिहासिक घडणीविषयक बदल, छंद-अलंकार-रस-ध्वनि यांचे तत्त्वमीमांसीय हस्तक्षेप आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भांच्या अनुरूप पुनर्रचना या गुणांनी मराठी काव्यशास्त्राचे स्वरूप सातत्याने समृद्ध केले.

काव्यशास्त्रातील मूलभूत घटक

भारतीय काव्यशास्त्रात काव्याच्या सौंदर्यनिर्मितीत 'अलंकार', 'गुण', 'रीती', 'रस', 'वक्रोक्ति', 'ध्वनी' आणि 'औचित्य' हे सात घटक अत्यंत महत्त्वाचे मानले गेले आहेत. प्रत्येक घटक वेगवेगळ्या अंगाने काव्याला अभिजात सौंदर्य, अर्थगर्भता आणि कलात्मकता प्रदान करतो.

१. अलंकार (शोभा साधन)

हे काव्याला चमक व आकर्षण देणारे साधन आहे. शब्दालंकार आणि अर्थालंकार असे त्याचे दोन मुख्य प्रकार असून दंडी, भामह, उद्भट, रूद्रट यांसारख्या आचार्यांनी अलंकारांचे विशेष महत्त्व मानले. उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति, श्लेष, उत्प्रेक्षा इत्यादी अलंकारांमुळे काव्यात प्रभाव व चित्रमयता वाढते. हे अलंकार शब्द व अर्थ या दोन्ही पातळयांवर काव्यात शोभा आणतात.

२. गुण (स्वाभाविक सद्गुण)

काव्याच्या अंतर्मनातील सौंदर्याचे प्रतीक आहे. माधुर्य, ओज, प्रसाद हे प्रमुख गुण मानले जातात. वामनाने गुणांना अलंकारांपेक्षा अधिक महत्त्व दिले आणि त्यांना काव्यशोभावर्धक म्हटले आहे.

३. रीती (भाषिक शैली)

शब्दयोजना, वाक्यप्रकार आणि प्रवाह यांच्या सुसंयोजनातून निर्माण होणारी विशिष्ट रचना म्हणजे रिती होय. रीतीला 'गुण-सम्प्रदाय' असेही संबोधले आहे, कारण ती गुणांशी जोडलेली आहे. वैदर्भी रीती मृदु आणि मधुर मानली जाते, तर गौडी रीती क्लिष्ट पण प्रभावी मानतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

४. रस (काव्याचा आत्मा)

वाचकाला किंवा श्रोत्याला होणारा अलौकिक आनंद म्हणजे रस होय. स्थायिभाव, विभाव, अनुभाव आणि संचारी यांच्या संयोगातून रसानुभूती उत्पन्न होते. परंपरेत नव रस (शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भय, बीभत्स, अद्भुत, शांत) मानले गेले आहेत, तर नंतर भक्ति व वात्सल्य रसही नोंदले गेले. रसांशिवाय काव्य नीरस ठरते.

५. वक्रोक्ति (कलात्मक वक्रता)

ही संकल्पना भामह आणि कुन्तक यांच्याशी निगडित आहे. सरळ न सांगता वक्र पद्धतीने सांगणे याला वक्रोक्ति म्हणतात. ही वक्रता काव्यात सूचकता, आश्चर्य व विनोद निर्माण करते आणि वाचकाला 'सापडण्याचा' आनंद देते.

६. ध्वनी (व्यंजना/सूचक अर्थ)

या तत्त्वानुसार काव्यात जे स्पष्टपणे सांगितले जात नाही तेही अर्थपूर्ण असते. आनन्दवर्धनाचा ध्वन्यालोक ग्रंथ या संकल्पनेचा पाया आहे. वस्तुध्वनि, अलंकारध्वनि आणि रसध्वनि असे प्रकार असून त्यात रसध्वनिला सर्वोच्च स्थान आहे. काव्यातील गूढ अर्थ याच ध्वनिशक्तीतून उलगडतो.

७. औचित्य (योग्यता/सुसंगती)

विषय, प्रसंग, भाषा, पात्र, रीती, अलंकार यामध्ये योग्य सुसंवाद टिकवणे म्हणजे औचित्य. ध्वन्यालोक मध्ये सांगितल्याप्रमाणे, 'अनौचित्याशिवाय रसभंगाला दुसरे कारण नाही'. त्यामुळे औचित्य हे रसनिर्मितीचे मूळ अधिष्ठान ठरते.

या सात घटकांच्या समन्वयातूनच काव्य कलेचे परिपूर्ण आणि अनुभवसंपन्न स्वरूप निर्माण होते.

काव्यरचनांचे प्रकार

आख्यान, खंडकाव्य, स्फुटकाव्य, महाकाव्य हे कवितेतील प्रबंध/मुक्तक परंपरेशी निगडित आहेत.

1) आख्यान

आख्यान हा काव्यप्रकार म्हणजे सलग कथनावर आधारित काव्यरचना होय. या काव्यप्रकारात घटना, पात्रे आणि प्रसंग यांची क्रमाने मांडणी केली जाते आणि एकसंध कथा पुढे सरकते. आख्यान हे कथानक-केंद्रित असते; त्यात प्रसंगांची क्रमबद्ध उकल होत राहते. वर्णन आणि संवाद या दोन्हींचा समतोल साधला जातो, ज्यामुळे काव्यरचना जिवंत वाटते. प्रत्येक आख्यानात एका मुख्य धाग्याभोवती कथा गुंफलेली असते, तर उपप्रसंग मुख्य आशयाला पूरक ठरतात. आख्यानाचा उपयोग पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा काल्पनिक कथा काव्यात मांडण्यासाठी केला जातो.

2) खंडकाव्य

खंडकाव्य म्हणजे नायकाच्या संपूर्ण आयुष्याचे वर्णन न करता, त्यातील केवळ एका विशिष्ट घटनेकडे लक्ष केंद्रित करणारे दीर्घ पण मर्यादित काव्य होय. या प्रकारच्या काव्यात मुख्य कथानक हे एकाच प्रसंगाभोवती फिरते, तर उपकथांचा विस्तार कमी असतो. भावनिक एकता आणि रचनात्मक सुसंगती यामुळे खंडकाव्य वाचकाच्या मनात प्रभाव निर्माण करते. त्याची रचना शेवटाकडे झपाट्याने पुढे सरकते, ज्यामुळे काव्यातील उत्कंठा टिकून राहते. खंडकाव्याचा मुख्य हेतू म्हणजे नायकाच्या जीवनातील एखाद्या निर्णायक प्रसंगाचे सखोल आणि भावस्पर्शी चित्रण करून मानवी अनुभवाचे कलात्मक प्रकटन करणे आहे.

3) स्फुटकाव्य

स्फुटकाव्य म्हणजे कथानकाच्या धाग्याने न जोडलेल्या, स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण कवितांचा समूह होय. प्रत्येक स्फुट हे स्वतःमध्ये एक अर्थपूर्ण रचना असते; त्यासाठी सलग कथानकाची गरज भासत नाही. अशा कवितांत प्रेम, करुणा, विनोद, विडंबन, वेदना, इत्यादी विविध भावछटा आणि विषय हाताळले जातात. एखाद्या कविकृतीतील ही स्फुटे एकत्र येऊन संग्रहाच्या रूपात सादर केली जातात, परंतु त्यांच्यात परस्परावलंबन नसते. त्यामुळे स्फुटकाव्य हे मुक्तक-परंपरेतील स्वतंत्र कविता किंवा गीतांच्या समूहासारखे मानले जाते, जिथे प्रत्येक रचना स्वतंत्रपणे आपली भावनात्मक ओळख निर्माण करते.

4) महाकाव्य

महाकाव्य हा भारतीय काव्यपरंपरेतील सर्वात उच्च आणि व्यापक काव्यप्रकार मानला गेलेला आहे. महाकाव्य म्हणजे "महान विषय-वस्तू, व्यापक आकार, अनेक सर्गांत उलगडणारे विस्तीर्ण कथात्मक प्रबंधकाव्य." या काव्यप्रकारात जीवनाचे सर्वांगीण आणि समग्र दर्शन घडते. यातील कथानक सामान्यतः ऐतिहासिक, पुराणपर किंवा लोकोत्तर नायकाभोवती निर्माण केलेले असते, ज्यामध्ये मोठ्या घटनांचा, संघर्षांचा आणि मानवी मूल्यासंबंधी विचारांचा आविष्कार आढळतो. महाकाव्यात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि निसर्गवर्णनात्मक जीवनाचे दर्शन व्यापक स्वरूपात येते, त्यामुळे ते 'युगचित्र' म्हणूनही उभे राहते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

रचनेच्या दृष्टीने महाकाव्य नाट्यसंधी, सर्ग-विन्यास आणि प्रसंगानुरूप पूर्वापर अनुक्रम यांवर आधारित असते. त्याचे संघटन औचित्यपूर्ण आणि सुसंगत राहते. रसयोजनेत एखादा प्रधान रस जसे वीर किंवा शांत रस असतो, तर इतर रस त्याला सहप्रभावी ठरतात. भाषाशैली उन्नत, संस्कृतप्रचुर आणि छंद-लय तुलनेने गरिमामय असते. प्रत्येक सर्ग स्वतंत्रपणेही परिपूर्ण आणि मुख्यकथेशी संलग्न असतो.

परंपरेनुसार, अग्निपुराणात "सर्गबन्धो महाकाव्यम्" असा उल्लेख आढळतो, ज्यातून सर्गबद्धतेचे महत्त्व अधोरेखित होते. भारतीय आचार्यांनी महाकाव्याच्या रचना, विषयाची व्यापकता, रससंपन्नता आणि नायकत्व यांविषयी विस्तृत लक्षणनिर्देश दिले आहेत, ज्यामुळे हा काव्यप्रकार भारतीय साहित्यातील सर्वात संपन्न, गभीर आणि कलात्मक काव्यप्रकार ठरतो.

आशयानुसार काव्य प्रकार : भक्ती, वीर, शृंगार, करुण इ.

आशयानुसार काव्यप्रकार म्हणजे कवीने व्यक्त केलेल्या भावनांवर आधारलेले काव्यवर्ग, ज्यांचा उगम भारतीय रससिद्धांतात आहे आणि ते प्रेक्षक-वाचकांत विशिष्ट भावानुभूती जागवतात. या वर्गीकरणाचा पाया नाट्यशास्त्रातील रसतत्त्वांवर आहे, ज्यात स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव आणि संचारीभाव यांच्या संयोगातून रस निष्पन्न होतो असे मानले जाते.

भक्तीकाव्य- देव, ईश्वर किंवा परमसत्तेप्रती श्रद्धा, समर्पण आणि प्रेम व्यक्त करते; यात नम्रता, आत्मसमर्पण आणि दैवी प्रेम केंद्रस्थानी असते, आणि संतपरंपरेतील अभंग, ओवी, आरत्या यांसारख्या प्रकारांत हे शक्तीशालीपणे दिसते. रससिद्धांताच्या विकासानंतर भक्तिरस हा नवरसांच्या बाह्य विस्ताररूपाने अनेक परंपरांमध्ये मान्य केला गेला असून तो शृंगार, करुण इत्यादी रसांपेक्षा अध्यात्मप्रधान भावमिश्रण मानला जातो.

वीरकाव्य- शौर्य, धैर्य, त्याग आणि राष्ट्रसेवा यांचे गौरवगान करते; त्याची शैली दमदार, प्रेरणादायी आणि घोषणाशैलीची असते, आणि नाट्यशास्त्रात वीररस हा नवरसांपैकी एक प्रमुख रस मानला जातो. वीररसाची देवता इंद्र तर रंग-गुण वैशिष्ट्ये विशिष्ट सांगितली गेली आहेत, ज्यामुळे युद्ध-पराक्रमवर्णनांना नाट्यमंचावर स्पष्ट अभिव्यक्तीचा सैद्धांतिक पाया मिळतो.

शृंगारिक काव्य- प्रेम, सौंदर्य आणि भावकोमलता मांडते; यात संयोग शृंगार (संगमातील आनंद) आणि वियोग शृंगार (विरहातील वेदना) हे उपप्रकार मान्य आहेत आणि शृंगाररस नवरसांमध्ये प्रमुख स्थानाचा आहे. या रसाची दैवत-रंग परंपरा तसेच विभाव-अनुभाव-संचारीभावांची आखणी नाट्यशास्त्रात स्पष्ट असल्याने काव्यवर्णनातील अलंकारिकता आणि भावसंगती सुसंगत होते.

करुणकाव्य- दुःख, हळवेपणा, विरह आणि अन्यायजन्य वेदना व्यक्त करते; करुणरसातून दयाभाव आणि हृदयस्पर्शी संवेदना जागृत होतात असे नाट्यशास्त्रीय मान्यतेत आढळते. या रसाची दैवत-संलग्नता आणि भावसाधनांची पद्धत करुण कथावस्तूला संयत, कोमल आणि प्रभावी अभिव्यक्तीचे मार्गदर्शन करते.

हास्यकाव्य- विनोद, चातुर्य आणि सौम्य व्यंगाने समाजदर्शन घडवते; हास्यरस नवरसांपैकी एक असून त्यात भाषिक खेळ, प्रसंगविन्यास आणि पात्रव्यवहारातून आनंदोद्रेक निर्माण होतो. नाट्यसिद्धांत हास्यरसासाठी दैवत रंग आणि भावांची रचना देतो, ज्यामुळे काव्यातील विनोदी परिणाम सुसूत्रपणे साधता येतो.

अद्भुतकाव्य- चमत्कार, विलक्षणता आणि विस्मय व्यक्त करते; अद्भुतरस आश्चर्यानुभूती घडवतो आणि पौराणिक-दैवी प्रसंग वा कल्पनारंजित कथन यांतून तो प्रकर्षाने प्रकटतो. नवरस संहितेत अद्भुतरसाला विशिष्ट दैवत रंग दिल्याने विलक्षण अनुभवाचे कलात्मक रूपांतर सैद्धांतिक चौकटीत होते.

इतर रसांवर आधारित काव्यात बीभत्स, रौद्र, शांत इत्यादी रूपे दिसतात; रौद्रात संताप-उग्रता, बीभत्सात घृणा-विकर्ष आणि शांतात वैराग्य-समाधान यांचे भावप्रधान दर्शन घडते. नाट्यशास्त्र नवरसांच्या देवता-रंग आणि भाव-क्रियांच्या सूची देत असल्याने या काव्यप्रकारांची अभिव्यक्ती नाट्यमीमांसाशास्त्रीय निकषांशी सुसंगत राहते.

मराठी काव्यातील तत्त्वे: प्रकृती आणि संस्कृतीचा समन्वय

मराठी काव्यनिर्मितीचे मूलभूत दोन तत्त्व म्हणजे 'प्रकृती' आणि 'संस्कृती'. प्रकृती म्हणजे निसर्ग-जीवनाची थेट, संवेदनशील अनुभूती, तर संस्कृती म्हणजे समाजाच्या मूल्य-परंपरा, भाषा-रूढी व विचारसरणी यांचे कलात्मक रूपांतर. मराठी काव्यात ही दोन्ही तत्त्वे परस्परपूरकपणे कार्य करीत काव्याला आशय व आकृतिबंध देतात. या तत्त्वांचा विचार केल्यास मराठी काव्याचे सर्जनशास्त्र आणि त्याची विविधता अधिक स्पष्ट होते.

प्रकृती: निसर्गाचा अनुभव

प्रकृती हे मराठी काव्याचे प्राणतत्त्व आहे. संत परंपरेपासून आधुनिक कवींपर्यंत निसर्ग, ऋतु, भूगोल, ग्रामीण श्रम, पर्यावरणीय चक्र यांचे चित्रण मराठी काव्यात भावविश्व विस्तारते. संतकाव्यात निसर्ग आध्यात्मिक साक्षात्काराचे माध्यम होते—संत ज्ञानेश्वरांच्या "चंद्रबिंब झरतसे हिमार्त माळरानी" या ओवीतून निसर्गाचे प्रतीकार्थ स्पष्ट होते, तर संत तुकारामांचे "वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे" या अभंगात निसर्गाशी एकरूप होण्याचा संदेश आहे.

रोमँटिक प्रवाहानंतर निसर्गाला स्वतंत्र अनुभूती व नैतिक-सौंदर्यानुभवाचे केंद्र मान देण्यात आला. केशवसुतांनी इंग्रजी रोमँटिक कवींच्या प्रभावातून निसर्गाला स्वतंत्र विषय म्हणून हाताळले, तर बालकवी ठोंबरे यांच्या श्रावणमास, औदुंबर, निर्झरास या कवितांत ऋतुचक्र, नदी-डोंगर-झरे, पक्षी-वनस्पतींचे चित्रमय वर्णन आढळते. विंदा करंदीकरांची "घननीळ" कविता आणि श्री. वि. कुलकर्णींच्या "डोह" मध्ये ग्रामीण निसर्ग-परिसरातील सखोल संबंध साधले आहेत.

संस्कृती: मूल्य, परंपरा, समाज

संस्कृती ही मानवी निर्मिती असून ती उपयोगात्मक व सौंदर्यमूल्यांनी बदलणारी रचना आहे. साहित्य-काव्यात सामाजिक संस्था, श्रद्धा, परंपरा, जीवनपद्धती, विचारसरणी यांचे परावर्तन दिसते. मराठी काव्यात संस्कृती ही फक्त बाह्य विधी-विधानांचा संच नसून ती समाजाच्या अंतर्गत मूल्यांचे, विचारसरणीचे आणि जीवनदर्शनाचे कलात्मक रूपांतर आहे.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासात संतकाव्य, पंडितकाव्य, लोकसाहित्य, आधुनिक समालोचन यांमधून धर्म-नीती, लोकधर्म, राष्ट्रधर्म, स्त्री-पुरुष संबंध, वर्ग-जातभान अशा सांस्कृतिक प्रश्नांची कलात्मक मांडणी होत आली आहे. संतकाव्यात भक्ती-संवाद, लोकरीती, नैतिकता, धर्म-आध्यात्म यांचे स्वरूप स्पष्ट होते, तर आधुनिक काव्यात स्त्री-जीवन, ग्रामीण-शहरी ताण, ऐतिहासिक स्मृती व वर्तमान राजकीय-सामाजिक संदर्भ काव्यविषय बनतात. गाथासत्तसई, पोवाडा साहित्य, लोकगीते यांमध्ये महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंब आढळते.

प्रकृती-संस्कृतीचे परस्परसंबंध

मराठी काव्यात प्रकृती आणि संस्कृती ही वेगळी तत्त्वे नसून परस्परपूरक आहेत. निसर्गचित्रण फक्त दृश्य-सौंदर्यापुरते न राहता समाजजीवन, शेती-अर्थकारण, पर्यावरण-नीती यांना अर्थ देते. ना. धो.महानोर यांच्या "कृषीमध्ये संस्कृती पाहणे" या दृष्टिकोनाप्रमाणे, शेती ही फक्त उपजीविका नसून सांस्कृतिक मूल्यांचा स्रोत आहे. हा दृष्टीकोन मराठी काव्यात प्रतिमा व रूपके घडवतो. शेतजमीन-ऋतुचक्र-पाऊस-शेतकरी-बैल-मातीचा सुगंध या घटकांनी निसर्ग आणि संस्कृती एकमेकांत विलीन होतात.

इंग्रजी रोमँटिक प्रभावानंतर मराठी कवींनी निसर्गाला स्वतंत्र मूल्य दिले तरी तो संस्कृतीतील मूल्यविचार, नैतिक दृष्टिकोन, आध्यात्मिक शोध व सामाजिक टीकेशी जोडला गेला आहे. संत तुकारामांच्या पर्यावरणीय चेतना, बालकवी ठोंबरे यांचे सौंदर्यवादी निसर्गचित्रण, इंदिरा संत यांचे ग्रामीण निसर्ग-रंगगंध आणि इंद्रजित भालेराव यांची कृषीसंस्कृतीची चित्रे यांत निसर्ग आणि संस्कृती यांचा अविभाज्य संबंध दिसतो.

काव्यभाषा आणि रूप

काव्यरूपात आशय व आकृतिबंध अभिन्न मानले जातात. रूपवादी दृष्टिकोनानुसार साहित्यकृतीची स्वायत्त, सेंद्रिय रचना आणि भाषेतील लय, अलंकार हे काव्यतत्व घडवतात. मराठी काव्यात संस्कृतनिष्ठ भाषा, ग्रामीण बोलीभाषा, कृषिसंज्ञा, लोकप्रचलित शब्दसंपत्ती यांचा योग्य वापर होतो. काव्यभाषेत अपरिचय निर्मिती व नियमोल्लंघनाने रोजच्या भाषेचे संवेदन बदलते; त्यामुळे प्रकृती अनुभव व सांस्कृतिक आशय ताज्या शैलीत साकार होतात.

ग्रामीण बोलीभाषेतील शब्दसामर्थ्य, कृषिसंज्ञा, शेतीतल्या कामांचे स्वरूप काव्यभाषेला अपरिचयत्व आणि ताजेपणा देतात. बालकवींच्या "ऐलतटावर पैलतटावर हिरवाळी घेऊन निळा सावळा झरा वाहतो बेटाबेटांतून" या ओळींतून निसर्गाचे लयबद्ध सौंदर्य मांडले आहे.

कालपरिवर्तन आणि प्रवाह

मराठी काव्यात प्राचीन ते आधुनिक टप्प्यात प्रकृती आणि संस्कृती या तत्त्वांचे स्वरूप बदलत गेले आहे. संतकाव्याने अध्यात्म नीतीचा पाया घातला, ज्यात निसर्ग आध्यात्मिक साक्षात्काराचे माध्यम होते. पंडितकाव्याने शास्त्रीयता वाढवली, तर आधुनिक काव्याने वैयक्तिक अनुभव, सामाजिक टीका, निसर्ग पर्यावरण यांना नवे रूप दिले. रोमँटिक प्रवाहात केशवसुत, बालकवी यांनी निसर्गाला स्वतंत्र सौंदर्यानुभवाचे विषय बनवले, तर आधुनिक कवींनी विंदा करंदीकर, इंदिरा संत, इंद्रजित भालेराव यांनी निसर्ग-संस्कृतीच्या नव्या संबंधांचा शोध घेतला.

प्रतिकात्मक आशय

मराठी काव्यातील प्रकृती-संस्कृतीचे आशय-नकाशे विविध स्तरांवर आढळतात. निसर्गाच्या बाबतीत ऋतुचक्र, नदी-डोंगर, शेती-वातावरण, पक्षी-वनस्पती, जल-भूमीचे प्रतिकात्मक रूपांतर काव्यप्रतिमांत होते. वसंत-ग्रीष्म-वर्षा-शरद-हेमंत-शिशिर या षडऋतूंचे स्पष्ट वर्णन, मृगनक्षत्र-पावसाला सुरुवात, झरे-नदी-डोह-पक्षी-कोकिळा-भ्रमर यांचे संगीतमय नाद काव्यात गुंफले जातात.

संस्कृतीच्या बाबतीत भक्ती-संवाद, लोकरीती, नैतिकता, धर्म-आध्यात्म, स्त्री-जीवन, ग्रामीण-शहरी ताण, ऐतिहासिक स्मृती व वर्तमान राजकीय-सामाजिक संदर्भ काव्यविषय बनतात. संत साहित्यातील भक्तिभाव, पोवाड्यांतील वीरगाथा, लोकगीतांतील सामाजिक परंपरा, आधुनिक काव्यातील सामाजिक प्रश्न यांत संस्कृतीचे विविध आयाम स्पष्ट होतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-11(A)| November- 2025

सर्जन-तत्त्वे

मराठी काव्यनिर्मितीत प्रकृती कवीला संवेदनात्मक, दृश्य-शिल्पात्मक सामग्री देते ऋतु-पाऊस-वृक्ष-पशुपक्षी-पर्वत-नदी यांचे अनुभव. तर संस्कृती काव्याला मूल्याधिष्ठित अर्थ, संदर्भ आणि उद्दिष्ट देऊन आशयसमृद्ध करते भक्ती, धर्म, शेतीनिष्ठा, लोकरीती, स्त्री-पुरुष संबंध, सामाजिक न्याय यांचे विवेचन. हे दोन्ही तत्त्वे काव्यभाषेच्या रूप-विन्यासाशी संलग्न राहून कालानुरूप नवे प्रवाह, शैली आणि प्रतिमासंसार घडवतात.

संत परंपरेपासून आधुनिक कवींपर्यंत निसर्गानुभव हा आध्यात्मिक साक्षात्कार, रोमँटिक सौंदर्य, ग्रामीण श्रम आणि कृषीसंस्कृती यांचा एकात्म प्रवाह म्हणून प्रकट होतो. रूपवादी दृष्टिकोनानुसार आशय-आकृतिबंध अभिन्न राहून काव्यभाषेच्या रूप-विन्यासाशी प्रकृती-संस्कृती संलग्न होतात. म्हणून मराठी काव्य हे निसर्ग-अनुभूती व संस्कृती-विवेक यांचे समन्वित कलारूप मानता येते एक जीवंत, सततप्रवाही सर्जनशील परंपरा जी काळानुरूप नवनवीन रूपे धारण करत राहते.

काव्यशास्त्राचा मराठी साहित्यावर परिणाम

संस्कृत काव्यशास्त्राने मराठी साहित्याच्या विकासाला महत्त्वपूर्ण आकार दिला आहे. रस, अलंकार, ध्वनि, छंद, रीति आणि औचित्य या मूलभूत सिद्धांतांनी मराठी काव्याला समृद्ध केले आहे.

भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रातील रससिद्धांताचा मराठी साहित्यावर खोल परिणाम झाला आहे. ज्ञानेश्वरी, संत साहित्य, पंडिती काव्य आणि शाहिरी काव्यात नऊ रसांची सृजनशील योजना दिसून येते. उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अनुप्रास यासारख्या अलंकारांचा विपुल वापर मराठी कवितेत झाला आहे. विशेषतः पंडिती काव्यात मोरोपंत, वामन पंडित यांनी अलंकारांची कुशल योजना केली. आनंदवर्धनाच्या ध्वनिसिद्धांताने व्यंग्यार्थ आणि सूचितार्थाला महत्त्व दिले. ज्ञानेश्वरी आणि संत साहित्यात ध्वनितत्त्वाचा प्रभावी वापर दिसतो. ओवी, अभंग, आर्या, श्लोक यासारख्या छंदांनी मराठी कवितेला वैविध्य दिले आहे. ज्ञानेश्वरांची ओवी, मोरोपंताची आर्या आणि वामन पंडितांचे श्लोक यांनी छंदप्रयोगाची उत्कृष्टता दाखवली. मुक्तेश्वर, वामन पंडित, मोरोपंत यांनी संस्कृत काव्यशास्त्राच्या आधारे आख्यानपर काव्य निर्माण केले. त्यांनी महाकाव्य, खंडकाव्य, चंपूकाव्य यांसारखे प्रकार मराठीत रचले. वामनाच्या "रीतिरात्मा काव्यस्य" या संकल्पनेने मराठी काव्यरचनेला दिशा दिली. माधुर्य, ओज, प्रसाद या गुणांची जोपासना झाली. क्षेमेंद्राच्या औचित्य सिद्धांताने काव्यसमीक्षेला सूक्ष्मता दिली.

काव्यशास्त्राचा प्रभाव केवळ तांत्रिक नव्हे, तर सौंदर्यबोध आणि रचनाशैलीच्या पातळीवर सखोल आहे. मराठी साहित्याने संस्कृत काव्यशास्त्राची सृजनशील पुनर्व्याख्या करून स्वतःचे वैशिष्ट्य निर्माण केले आहे.

निष्कर्ष

मराठीतील काव्यशास्त्राचा प्रवास संतकालातील तत्त्वमीमांसेपासून आधुनिक काळातील भाषिक-आविष्कारपर शोधापर्यंत सातत्यपूर्ण विस्तार आणि परिवर्तनातून घडला आहे. भरतमुनि यांनी मांडलेल्या रस, अलंकार, छंद, ध्वनि व गुण-रीति-औचित्य या तत्त्वांनी मराठी काव्याला सैद्धांतिक पाया दिला. संतसाहित्याने लोकभाषेतील अभंग, ओवी व प्रवचनात्मक काव्यदृढीकरण करून भक्तिरसाला लोकाधिष्ठान दिले. पंडिती परंपरेतील मोरोपंत, वामन पंडित व रघुनाथ पंडित यांनी संस्कृत काव्यशास्त्राच्या कठीण तत्त्वांची अर्थपूर्ण रूपांतरे मराठी कविता व छंदात घडवली.केशवसुतपासून रविकिरण मंडळापर्यंत रोमँटिसिझम व दैनंदिन अनुभवाद्वारे सौंदर्यशास्त्राच्या नव्या कल्पना रुजल्या. बी.एस. मर्ढेकरांनी मुक्तछंद, प्रतिमा व नागरी संवेदना काव्यात आणल्या. लिट्ल मॅगझिन चळवळीने सामाजिक न्याय, दलित-स्त्रीवादी व शहरी अनुभव दिले. या सर्व टप्प्यांत रस, अलंकार, ध्वनि व छंद यांच्या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित सृजनशील पुनर्रचना आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानुरूप सौंदर्यशास्त्रीय निकषांनी मराठी काव्यशास्त्राचा विकास समृद्ध केला. परंपरा व नवकल्पना यांचा संगम आजच्या काळातही मराठी कवितेत सतत नवीन मार्ग शोधत आहे.

संदर्भ सूची

१. भारतीय साहित्यशास्त्र – गंगाधर पाटील
२. भारतीय साहित्यविचार- प्रा. ज्ञानेश्वर गोविंद मुंढे
३. 'काव्यशास्त्र प्रदीप'- डॉ. स. रा. गाडगीळ
४. 'पाश्चात्य साहित्यविचार'- भालचंद्र खांडेकर
५. साहित्य सिद्धांत- डॉ. स. गं. मालशे
६. https://www.perplexity.ai/
७. www.wekipidia.com
८. https://marathivishwakosh.org/